

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a preprint version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/36469>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

Sociale rechtvaardigheid en ruimtelijke diversiteit

Een Walzeriaanse visie op bereikbaarheid en toegankelijkheid

Jozef Keulartz

‘Sociale rechtvaardigheid’ en ‘ruimtelijke diversiteit’ zijn twee van de zeven criteria die in de Vijfde Nota over Ruimtelijke Ordening 2000/2020 genoemd worden voor de beoordeling van ruimtelijke kwaliteit. In de beleidspraktijk van alledag zullen deze criteria doorgaans niet netjes met elkaar stroken maar juist met elkaar botsen. Nu is dat natuurlijk allerm minst vreemd maar eerder vanzelfsprekend. Botsingen zullen zich ongetwijfeld ook regelmatig voordoen tussen de andere criteria (‘culturele diversiteit’, ‘duurzaamheid’, ‘economische en maatschappelijke functionaliteit’, ‘aantrekkelijkheid’ en ‘menselijke maat’).¹

Bij haar poging om het probleem van de gespannen verhouding tussen sociale rechtvaardigheid en ruimtelijke diversiteit te lijf te gaan wordt de Nederlandse overheid voortdurend tussen twee strategieën heen en weer geslingerd, namelijk tussen *concentratie* en *spreiding* (van de bevolking), ofwel: tussen *verweving* en *scheiding* (van stad en platteland). Enerzijds wil het beleid aan de woonwensen van de bevolking tegemoet komen maar is men beducht voor een ongebreidelde suburbanisatie en de hiermee gepaard gaande nivellering van het landschap. Anderzijds wil men uit angst voor ruimtelijke homogeniteit in de strijd tegen de verstedelijking van het platteland niet zo ver gaan met de concentratie van de bevolking dat hierdoor allerlei vormen van segregatie en sociale onrechtvaardigheid optreden.

Is hier sprake van een heus dilemma? Of wil men slechts de geit en de kool sparen en wordt het niet hoog tijd om knopen door te hakken en te kiezen, ofwel voor echte metropolen omgeven door nieuwe natuurontwikkelingsgebieden, ofwel voor het vrije krachten spel van de markt dat - onder het motto ‘voor elk wat wils’ - maximale ruimte biedt aan de individuele woonwensen van de burgers? Bij mijn verkenning van deze lastige vragen zal ik het werk van politiek filosoof Michael Walzer als belangrijkste kompas hanteren. Hiermee hoop ik twee gevaren te omzeilen: ten eerste het gevaar dat men sociale rechtvaardigheid te zeer als *simple* in plaats van als *complexe* gelijkheid zal uitleggen; en ten tweede het gevaar dat er te veel nadruk wordt gelegd op het aspect van de *bereikbaarheid* (van arbeidsplaatsen, voorzieningen en vervoermiddelen) en te weinig nadruk op het aspect van de algemene *toegankelijkheid* van de openbare ruimte zelf.

Eenvoudige en complexe gelijkheid

In *Spheres of Justice* verdedigt Walzer een pluralistische visie op sociale rechtvaardigheid: er is niet één enkel beginsel van rechtvaardigheid maar er bestaan verschillende, soms sterk uiteenlopende beginselen die van kracht zijn in verschillende sociale sferen. Walzer noemt drie beginselen die telkens weer als de Alfa en de Omega van verdelende rechtvaardigheid worden opgeworpen: vrije ruil, verdienste en behoefte. Dit zijn stuk voor stuk legitieme verdelingsprincipes, maar slechts binnen zekere grenzen. ‘Zij zijn deel van het verhaal, niet het hele verhaal’ (Walzer 1983, 21).

---

¹ In de Nota Ruimte van het vorige kabinet wordt teruggekeerd naar de drie klassieke dimensies voor ruimtelijke kwaliteit die tot aan de Vijfde Nota gehanteerd werden: gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde. In de nadere omschrijving daarvan keren de elementen uit de opsomming van zeven criteria van Pronk overigens weer terug.

Gelijke ruil via de markt is weliswaar buitengewoon geschikt binnen de economische sfeer maar leidt daarbuiten tot verstoringen. Tal van zaken zijn terecht niet te koop en laten zich niet zonder problemen in waren transformeren: medeburgers, strafvermindering, een literatuurprijs et cetera. Ook het beginsel van *verdiens*te (‘ieder krijg wat hem of haar toekomt’) heeft zowel een zeker bestaansrecht als een beperkte reikwijdte. Het heeft slechts geldigheid in de sfeer van publieke erkenning of eerbetoon. Een literatuurprijs is niet te koop, die moet je verdienen. Maar zaken als liefde of vriendschap worden niet naar rato van verdienste gedistribueerd, evenmin als medische en sociale voorzieningen. Tenslotte geldt ook voor *behoefte* dat het slechts tot op zekere hoogte een adequaat verdelingsmechanisme is, al was het maar omdat je van bepaalde zaken niet kunt zeggen dat je er behoefte aan hebt (een zeiljacht, een luxe buitenhuis, een dure Mercedes) zonder de betekenis van het woord op te rekken tot ver buiten de semantische grenzen.

Een belangrijk onderscheid in Walzers rechtvaardigheidstheorie is dat tussen eenvoudige en complexe gelijkheid. Terwijl bij eenvoudige gelijkheid iedereen van een bepaald (dominant) goed evenveel bezit, gaat het bij complexe gelijkheid veeleer om de min of meer gelijkmatige verdeling van ongelijkheden, van lusten en lasten over het hele spectrum van distributieve sferen: “Verschillende uitkomsten voor verschillende mensen in verschillende sferen dragen bij aan een rechtvaardige samenleving” (ibid., 320). Dat de een meer geld heeft dan de ander, of verdienstelijker is, of over meer technische know how beschikt, is geen punt zolang het niet (respectievelijk) leidt tot plutocratie, meritocratie of technocratie.

Wat zijn nu de consequenties van Walzers theorie voor verdelingsproblemen op het terrein van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening? Dit terrein valt onder wat Walzer als de ‘sphere of security and welfare’ aanduidt. Het gaat hierbij om voorzieningen die veilig moeten stellen dat mensen over voldoende voedsel, beschutting, onderwijs en medische bijstand beschikken. Het centrale verdelingsmechanisme in deze sfeer is ‘behoefte’.

We kunnen Walzers opvattingen omtrent de welzijnssfeer en het hierbij passend behoeftecriterium in drie punten samenvatten. Ten eerste: zodra een sociaal goed collectief als onontbeerlijk en essentieel wordt opgevat, worden er onherroepelijk beperkingen opgelegd aan de vrije ruil van dat goed én aan alle andere verdelingsmechanismen die niet op behoefte gebaseerd zijn, zoals democratische verkiezingen, meritocratische wedijver of persoonlijke voorkeur. Ten tweede: omdat behoeften een expansief karakter vertonen is het in de praktijk nodig om grenzen te trekken en plafonds vast te stellen voor de verdeling naar rato van behoefte. Mensen hebben bijvoorbeeld behoefte aan scholing, maar boven een bepaald basisniveau gaan andere criteria zoals belangstelling en talent een doorslaggevende rol spelen bij de vraag of iemand tot een bepaalde opleiding toegelaten moet worden. Dat leidt uiteraard tot een zekere ongelijkheid in de verdeling van kennis, maar dat hoeft geen bezwaar te zijn zolang een bepaalde opleiding niet gaat werken als passe-partout voor economische macht, politieke invloed of maatschappelijke erkenning. Ten derde: elke verdeling naar rato van behoefte is volgens Walzer noodzakelijkerwijs ook altijd een *herverdeling*, waarbij de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen.

Dat ‘behoefte’ als verdelingscriterium een belangrijke rol speelt bij volkshuisvesting is evident. Dat blijkt vooral uit het feit dat het marktmechanisme hier tot op zekere hoogte geblokkeerd is en er een bepaalde herverdeling plaatsvindt, vooral via individuele huursubsidies en via objectsubsidies. Tot op zekere hoogte, want aan de verdeling naar rato van behoefte worden door de politiek noodzakelijkerwijs duidelijke grenzen gesteld. Die grenzen worden sinds de nota *Volkshuisvesting in de Jaren Negentig* strakker getrokken dan

voorheen. Er is sprake van liberalisering, van een geringere betrokkenheid van de overheid en een grotere rol voor het marktmechanisme.

Ook op het terrein van de ruimtelijke ordening speelt verdeling naar rato van behoefte een rol van betekenis. Hierbij gaat het niet alleen om de kwaliteit van de directe leefomgeving maar ook en vooral om “gelijke kansen” bij de ruimtelijke toegang tot belangrijke hulpbronnen. Daarbij staat bereikbaarheid centraal: bereikbaarheid van sociale en culturele voorzieningen, van arbeidsplaatsen, van gebieden voor dag- en verblijfsrecreatie, en natuurlijk van het vervoersysteem zelf. Op dit punt is de overheidsbemoeienis van oudsher aanzienlijk en strekt zich uit van het streven naar een evenwichtige verdeling van werk en inkomen binnen en tussen steden en regio's tot het zoveel mogelijk beschikbaar stellen van een ook voor de lagere inkomensgroepen betaalbaar openbaar vervoer. Het is nu - gegeven het feit dat deze overheidsbemoeienis altijd aan zekere grenzen gebonden is - de vraag of de inspanningen van de overheid wel ver genoeg gaan of wellicht juist te ver gaan. Waar ligt de grens of waar zou die moeten liggen?

Die grens is volgens Walzer tot op zekere hoogte arbitrair; ze wordt bepaald door de politiek, afhankelijk van tijdelijke belangencoalities of meerderheden van kiezers. Wel is duidelijk dat een volledige liberalisering op het terrein van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening vanuit het gezichtspunt van sociale rechtvaardigheid geen begaanbare weg is. Maar er moet ook gewaakt worden voor een doorgeschoten gelijkheidsstreven. Waartoe de vestiging en verbreiding van een regime van eenvoudige gelijkheid op het terrein van huisvesting en ruimtelijke ordening zou kunnen leiden, daarvan levert de recente geschiedenis de nodige afschrikwekkende voorbeelden, te beginnen bij de utopie van het wereldomspannende, universele grid van Ildefonso Cerda, de 19de-eeuwse wetenschappelijk socialist, die de maatschappij zo egalitair mogelijk wilde inrichten - tot Le Corbusiers ideaal van totale (auto)bereikbaarheid, waarvan de realisering eind jaren zestig ook in ons land “op de vleugels van het maakbaarheidsgeloof” snel naderbij leek te komen (Kloosterman 1997, 165). Het Nieuwe Bouwen (van De Stijl, Bauhaus en CIAM) maakte op radicale wijze schoon schip met lokale, regionale en nationale tradities. Het offerde de genius van de specifieke plaats op voor de geometrie van de lege ruimte en bezwoer het einde zowel van de historische stad als van het oude platteland.² Het regime van de eenvoudige gelijkheid, dat door het ideaal van het Nieuwe Bouwen geïmpliceerd werd, zou niet alleen ten koste gaan van de ruimtelijke diversiteit van het landschap en tot een vergaande uniformiteit in bouwen en wonen leiden, maar het zou bovendien een haast almachtige staatsmacht vergen - niets voor niets werd deze stijl aan gene zijde van het IJzeren Gordijn welhaast tot staatsarchitectuur verheven.

Met behulp van Walzers notie van complexe gelijkheid kan aannemelijk gemaakt worden dat er bij de discussie over spreiding versus verweving daadwerkelijk sprake is van een dilemma waarbij telkens weer gezocht zal moeten worden naar een goede balans tussen marktwerking en overheidsbemoeienis. In tegenstelling tot de notie van eenvoudige gelijkheid kan de notie van complexe gelijkheid heel goed dienen ter onderbouwing van een pleidooi voor ruimtelijke diversiteit, ook al leidt dit tot het ontstaan, bestendigen of bevorderen van sociale verschillen. Maar die verschillen mogen nooit zo groot worden dat ze tot vergaande segregatie leiden. Alleen: welke mate van segregatie is nog aanvaardbaar en waar ligt de grens waarachter segregatie te ver gaat en van overheidswege voorkomen of bestreden moet worden? Om op die vraag een antwoord te kunnen geven, moeten we de eenzijdige fixatie van het beleid op

---

² Het volgende citaat van Le Corbusier spreekt boekdelen: “Hoewel hier en daar wat mooie schuren, enkele mooie loodsen en nieuwe stallen door de beugel kunnen en bewaard kunnen blijven moet de rest worden afgebroken en op grote schaal worden herbouwd” (geciteerd in Schendelen 1997, 125).

bereikbaarheid opgeven en de aandacht verplaatsen naar de toegankelijkheid van de openbare ruimte zelf. Om dat aspect vanuit het oogpunt van sociale rechtvaardigheid te onderzoeken, biedt Walzers theorie andermaal goede handvatten.

De sluipende erosie van de openbare ruimte

De openbare ruimte is meer dan enkel maar transitieruimte, zij heeft niet alleen een verkeers- en vervoersfunctie maar kent veel meer gebruiksmogelijkheden: vermaak en vertier, verblijf en verpozing, contact en communicatie. Maar of en hoe we een bepaalde ruimte kunnen gebruiken is afhankelijk van de vraag of we die ruimte überhaupt wel mogen of kunnen betreden. Welke toelatingsregels gelden voor een bepaalde ruimte? Zoals Ries van der Wouden (1999b) al eerder ontdekt heeft, kunnen voor de beantwoording van die elementaire vraag belangrijke aanknopingspunten worden gevonden in het hoofdstuk over “Membership” uit *Spheres of Justice*. In dat hoofdstuk onderscheidt Walzer drie typen politieke gemeenschappen met ieder hun eigen toelatingsregels: de buurt, de club en de familie.

De *buurt* is een politieke gemeenschap die geen lidmaatschap kent en die dus in principe door openheid gekenmerkt wordt. Een buurt kan niemand toelaten of buitensluiten. De *club* is een politieke gemeenschap die wel toelatingsprocedures kent. Een club heeft weliswaar het recht om iemand als lid toe te laten of te weigeren maar kan niemand ervan weerhouden om het lidmaatschap op te zeggen en de club te verlaten. De categorie *familie* tenslotte duidt op een politieke gemeenschap waarvan het lidmaatschap op verwantschap gebaseerd is.

Van der Wouden voegt aan deze drie gemeenschapstypen nog een vierde toe: *subcultuur*. Daarbij staat niet zozeer etnische verwantschap centraal maar draait het veeleer om emotionele verwantschap op grond van seksuele voorkeur of op grond van leefstijl. In tegenstelling tot verwantschap in de zin van Walzers “family” is verwantschap op grond van leefstijl dikwijls van zelfgekozen en tijdelijke aard.

Deze vier gemeenschapstypen kunnen worden afgebeeld op een schaal van openheid naar geslotenheid, of van publiek naar privé. Hiervan vormen “buurt” en “verwantschap” de beide uitersten. Een buurt kan men onbelemmerd in- en uitgaan. Het lidmaatschap van een etnische gemeenschap daarentegen kan men verwerven noch verliezen. Tussen deze beide uitersten kunnen “club” en “subcultuur” gesitueerd worden. Een club kent een formele toelatingsprocedure, een subcultuur niet. Maar de toelating tot een subcultuur is ook niet geheel open; wil men als “lid” geaccepteerd worden dan zal men zich de leefstijl en gedragscodes van de groep in kwestie eigen moeten maken.

Met behulp van deze indeling van gemeenschapsvormen naar de mate van openheid en geslotenheid is het mogelijk om verschillende typen van privatisering als volgt te classificeren.

	Entrée	Exit	Enclave
Buurt	Open	Open	Openbare ruimte
Subcultuur	Gesloten (informeel)	Open	Scenerie
Club	Gesloten (formeel)	Open	Gated Community
Verwantschap	Gesloten	Gesloten	Getto

De “buurt” staat voor de openbare ruimte die in gelijke mate toegankelijk is voor alle burgers, ongeacht afkomst of achtergrond, en waar algemene en neutrale gedragsregels gelden. De

overige gemeenschapsvormen corresponderen met uiteenlopende typen van privatisering. Dat zijn in opklimmende mate van afsluiting en uitsluiting: de scenerie, de *gated community* en het getto.

De scenerie

Bij de ruimte als scenerie gaat het om de keuze voor een leefstijl aan de hand van uitgaansgedrag of consumptiegedrag. Het gaat om groepen die een bepaalde smaak of voorkeur met elkaar delen, dezelfde activiteiten ontplooiën, vooral in de sfeer van vrije tijd en vermaak, en daarvoor dezelfde plaatsen opzoeken, zoals stadions, poppodia, uitgaansgelegenheden, winkelcentra, musea, galeries enzovoort (zie Burgers 2002, 37/8).

Onder de verschillende *scenes* nemen seks-*scenes* een steeds belangrijkere plaats in. Raamprostitutie, seksshops en eroticabeurzen zijn in aantal en in zichtbaarheid toegenomen. Andere veel voorkomende *scenes* zijn de sport-*scene*, rondom sportarena's en in het bijzonder rondom voetbalstadions, en natuurlijk niet te vergeten de drugs-*scene* - ook de mogelijkheden om in alle openbaarheid alcohol en drugs te gebruiken zijn toegenomen; grote delen van de openbare ruimte in de stadscentra worden meer en meer gedomineerd door cafés en disco's (Burgers 1999).

Waar delen van de openbare ruimte door een of andere *scene* overheerst wordt, ontstaan meer dan eens wrijvingen en conflicten. "Vrijwel altijd gaan die wrijvingen gepaard met criminaliteit, onveiligheid en gevoelens van bedreiging en onherbergzaamheid. Zo kan een zichzelf versterkend proces in gang worden gezet, waarbij de ruimte als scenerie het algemeen toegankelijke stedelijke domein verdringt" (Wouden 1999a, 33). Terwijl Van der Wouden dit proces als "subculturalisering" omschrijft, wordt het door Lofland (1998) als "parochialisering" (zie ook Engelsdorp Gastelaars 1998) en door Maffesoli (1996) als "tribalisering" aangeduid (zie ook Burgers 2002).³

Toch drukken *scenes* in het algemeen een minder permanent stempel op de stedelijke openbare ruimte dan op verwantschap gebaseerde gemeenschappen. Dat heeft te maken met de samenstelling van de gemiddelde *scene*, die zowel uit stadsbewoners als uit stadsbezoekers bestaat. Het heeft bovendien te maken met het dynamisch karakter van veel *scenes*, die zich in de tijd gezien sneller door de stedelijke ruimte verplaatsen dan verwantschapspatronen, en ten slotte ook met hun periodieke karakter. "Zo is de Amsterdamse Reguliersdwarsstraat overdag een doorloopstraat tussen verschillende winkelgebieden, 's avonds een gebied voor bezoekers van restaurants, en 's nachts een uitgaansgebied voor de homo-*scene*" (Wouden 1999b, 121).

Subculturen of *scenes* mogen niet uitsluitend negatief beoordeeld worden; zij zorgen weliswaar dikwijls voor de nodige overlast maar hun aanwezigheid is voor een vitale stedelijke cultuur van onmiskenbaar belang. Het is hun aanwezigheid waardoor een metropool zich van een provincieplaats onderscheidt.

De gated community

De opkomst van *gated communities* is een verschijnsel dat eind jaren tachtig en begin jaren negentig in een stroomversnelling is geraakt. Het is op grote schaal te vinden in explosief groeiende metropolitaine gebieden in Azië (bijvoorbeeld rond Kuala Lumpur en veel Zuid-Chinese steden), Zuid-Amerika (rond Sao Paulo en Buenos Aires), Rusland en de Oekraïne. Het doet zich met name voor in gebieden waar bevolkingsgroepen zich bedreigd voelen, zoals

---

³ Tracy Metz illustreert de parochialisering van het buitengebied met het voorbeeld van een wandelpad in Noord-Holland dat speciaal bedoeld is voor lesbische wandelaars (Metz 2002, 279).

in Zuid-Afrika (rond Johannesburg), in Indonesië (etnische Chinezen) en in Libanon. Ook in de Verenigde Staten neemt het verschijnsel inmiddels een hoge vlucht, vooral in de *Sunbelt*-staten (Californië, Florida en Texas). In 1997 werd het aantal *gated communities* in de V.S. op 20.000 geschat, met rond de 9 miljoen inwoners (Blakely and Snyder 1997).

Ook in West-Europa heeft het verschijnsel inmiddels zijn entree gemaakt. Hoewel er in Nederland tot dusver nog geen sprake is van echte *gated communities*, kan er wel een duidelijke tendens tot afsluiting en uitsluiting geconstateerd worden. Voorbeelden van nederzettingen in het buitengebied die dicht in de buurt van *gated communities* komen zijn de vele “resorts” die momenteel bij golfbanen (zoals Flevo Golf Resort en Golfresidentie Dronten) en bij attractieparken (zoals de Efteling en Six Flags) verschijnen. Maar het zijn vooral de vakantiedorpen, zoals Port Zélande, die meer en meer als tweede woonoord dienst doen, die door hun ruimtebeslag de openbaarheid uithollen. Dit soort nederzettingen is vaak volledig omwald, heeft smalle straten zonder stoep en kent meestal maar één ontsluitingsweg. Wie hier niet woont, valt onmiddellijk als “vreemdeling” op. De tendens tot afsluiting verklaart ook de populariteit van “kasteelbouw” onder architecten. De door Sjoerd Soeters ontworpen Vinex-wijk Haverleij bij Den Bosch bestaat uit negen “kasteelclusters”. De nieuwe, eveneens door Soeters ontworpen, uitbreidingswijk van Helmont, Brandevoort, heeft het uiterlijk van een middeleeuwse vestingstad. De Vinex-wijk Houten-Zuid wordt een Romeins castellum, compleet met torens en een slotgracht. Ook in oude stadscentra verrijst nieuwbouw die aan kasteelachtige vestingbouw herinnert, denk maar aan de Meander of aan de Noorderhof in Amsterdam.

Zoals Chris Webster (2001) heeft opgemerkt behoren *gated communities* noch tot het publieke noch tot het private domein maar maken zij deel uit van het *club-domein*. Webster brengt de opkomst van het club-domein in de stad in verband met de restricties die voortvloeien uit het compacte-stadsbeleid van de Engelse regering. Voor degenen die menen dat poorten, muren, slagbomen, bewakingsdiensten en videocircuits maatschappelijk gezien onwenselijk zijn, is hier volgens Webster sprake van “een ongemakkelijke ‘trade-off’ tussen de doelen van milieubeleid en de doelen van sociaal beleid”. Een interessante vraag is natuurlijk of en in hoever dit ook voor het Nederlandse beleid opgaat.

In het algemeen worden *gated communities* tamelijk ongunstig beoordeeld. Volgens Blakely en Snyder (1997) getuigen ze van een bedenkelijke “fortress mentality”: hoe meer de burgers zich in homogene, onafhankelijke enclaves terugtrekken, hoe zwakker hun banden met de omringende samenleving zullen worden en hoe geringer hun betrokkenheid bij gemeentelijke, regionale of nationale problemen zal zijn. Davis (1990) spreekt van een geleidelijke “militarisering” van het stedelijke landschap, die de etnische en sociale segregatie verder zal verdiepen. Ook Nederland zou hierdoor op den duur kunnen veranderen in een “archipel van enclaves”, waarin “cultureel homogene groepen op en neer pendelen tussen afgeschermd en eveneens homogene woon- en werkgebieden” (Hajer and Halsema 1997, 24).

Een van de voornaamste nadelen van een dergelijke fysieke “apartheid” is dat de waarneming en waardering van etnische en sociale verschillen een heel rigide karakter aan kunnen nemen. Hierbij is in het geding wat de VROM-raad als “cognitieve cohesie” heeft aangeduid: “kennis hebben van wat er buiten de eigen wereld gebeurt, het je kunnen verplaatsen in andermans wereld” (VROM-raad 1999, 65).

Chris Webster plaatst een groot vraagteken bij deze negatieve beoordeling van *gated communities*. “Wat is erger - de traditionele segregatie van de 20ste eeuw waarbij de scheiding

tussen rijk en arm door huizenprijs en afstand bepaald werd of de nieuwe segregatie waarbij rijk en arm in fysieke nabijheid van elkaar leven, slechts van elkaar gescheiden door poorten die met smart-cards bediend worden en door intercoms". Bij de nieuwe segregatie zijn arm en rijk in ieder geval geografisch gezien elkaars buur en kunnen de armen bovendien profiteren van "spill-over benefits" op het gebied van bepaalde diensten en voorzieningen. In dat verband wijst Webster op Buchanans "economische theorie van clubs" die aan wil tonen dat clubs soms beter in staat zijn bepaalde collectieve diensten (bijvoorbeeld op het gebied van onderhoud, veiligheid en leefbaarheid) efficiënt te organiseren dan de overheid.

Hieraan kan nog worden toegevoegd dat het bij *gated communities* ook om een aantal legitieme verlangens lijkt te gaan: het verlangen naar meer controle over de eigen directe leefomgeving, het verlangen naar meer gemeenschapszin, het verlangen om onder gelijkgestemde mensen te leven en het verlangen naar meer fatsoen en wellevendheid in de publieke sfeer.

Het getto

Getto's vormen als "enclaves of desertion" de tegenhanger van de *gated communities* - de "enclaves of exclusion". Beide vormen de extremen in de toenemende polarisering van "gevaarlijk" en "veilig", een polarisering die in ruimtelijk opzicht geleid heeft tot wat Mike Davis (1992) als "ecologie van de angst" heeft aangeduid. Getto's vertegenwoordigen ongetwijfeld de meest ongunstige vorm van privatisering van de openbare ruimte. Terwijl *scenes* en subculturen - als motoren van culturele innovatie - tot op zekere hoogte onmisbaar zijn voor een vitale stad, en terwijl *gated communities* tot op zekere hoogte aan legitieme behoeften tegemoet komen, valt er weinig of niets ten gunste van getto's naar voren te brengen. Een getto is niet iets waar je vrijwillig voor kiest. De exit-optie, die bij *scenes* en *gated communities* vanzelfsprekend is, lijkt hier te ontbreken. "Niet alleen worden de gettoachtige buurten de facto ontoegankelijk voor buitenstaanders, omgekeerd maken de bewoners van die buurten ook minder gebruik van de andere delen van de stedelijke openbare ruimte" (Wouden 1999b, 120).

Hoewel onze situatie niet vergelijkbaar is met de Amerikaanse kan men ook in de Nederlandse steden ruimtelijke etnische scheidslijnen vaststellen. Het *Jaarboek 1999 Grotestedenbeleid* komt al tot de conclusie dat het merendeel van de achterstandswijken op verschillende terreinen als concentratiewijk aangemerkt moet worden. "Veelal is er tegelijkertijd sprake van zowel een hoge werkeloosheid, een onevenredig groot aandeel in de bevolking dat langer dan 3 jaar op een bijstandsuitkering is aangewezen, een achterblijvend eindniveau in het basisonderwijs en een relatief groot aandeel in de bevolking dat tot de etnische minderheidsgroeperingen behoort" (Verweij, Latuheru et al. 2000, 148). En het zijn deze achterstandswijken die ook qua leefbaarheid en veiligheid slecht scoren. Het is evident dat door de combinatie van etniciteit, armoede en onveiligheid de openbare ruimte in de concentratiebuurten ontoegankelijk dreigen te worden voor personen van buiten die buurten.⁴

Bij elkaar genomen is het beslag dat door *scenes* of subculturen, door bewaakte winkelcentra en woonwijken en door getto-achtige buurten op de algemeen toegankelijke openbare ruimte gelegd wordt inmiddels zeer aanzienlijk te noemen. Dat vormt een even grote bedreiging

---

⁴ Afgelopen najaar luidde toenmalig VVD-minister Pieter Winsemius van VROM de noodklok: in tientallen probleemwijken dreigt de 'vlam in de pan te slaan'. "In die buurten heeft de witte vlucht plaatsgevonden. Migranten zijn in de lege goedkope woningen getrokken. Alleen de witte senioren zijn achtergebleven...De criminaliteit neemt toe, bevolkingsgroepen staan met de rug naar elkaar toe. Zo'n buurt glijdt vervolgens in rap tempo af" (Volkskrant, 1 november 2006).

voor de sociale rechtvaardigheid als de ongelijkheden die in termen van de bereikbaarheid van voorzieningen, arbeidsplaatsen en vervoersmogelijkheden kunnen optreden. Het aspect van toegankelijkheid van de openbare ruimte zelf gaat soms vooraf aan en is voorwaarde voor het aspect van bereikbaarheid van belangrijke hulpbronnen. Hoe kan een halt worden toegeroepen aan de sluipende erosie van de openbare ruimte door de drie voornaamste vormen van privatisering die hier werden onderscheiden? Wat voor oplossingen zijn er denkbaar wanneer we de realiteit van deze privatiseringsprocessen niet willen ontkennen maar er juist rekening mee willen houden? Als antwoord op deze lastige vragen wil ik kort herinneren aan de ideeën en voorstellen die alweer enige tijd geleden door René Boomkens en Maarten Hajer zijn gelanceerd.

Overgangsgebieden en overstapplaatsen

Boomkens heeft in zijn werk Sennets begrip van “zwakke grenzen” naar voren gehaald. Dit begrip was oorspronkelijk gericht tegen de modernistische bouwstijl met zijn scherpe scheidslijnen tussen de verschillende functionele zones (van wonen, werken, groenrecreatie en verkeer) (zie Sennett 1991). Maar dit begrip kan evenzeer gericht worden tegen de scherpe en harde grenzen rondom de subculturele, clubachtige en etnische enclaves die de openbare ruimte meer en meer doen krimpen. “Zwakke grenzen” staan voor overgangsgebieden, waar verschillende activiteiten en uiteenlopende praktijken in elkaar overlopen of overvloeien: verkeer, communicatie, recreatie, handel, cultuur, winkelen, flaneren et cetera. Zwakke grenzen zijn volgens Boomkens de belangrijkste openbare gebieden van een stad. Het zijn bij voorkeur de pleinen en parken, de dagmarkten en drukke winkelstraten, de spoorwegstations en kanalen, die verschillende stadswijken tegelijk van elkaar scheiden en met elkaar verbinden, en waar buurtgenoten en buitenstaanders, gevestigden en nieuwkomers met elkaar in contact kunnen komen (zie Boomkens, Delden et al. 1997, 77 e.v.).

De ecologie van de angst, waarbij buurten en bevolkingsgroepen zich naar binnen keren en van elkaar afschermen, is volgens Boomkens “in feite het resultaat van de erosie van drempelgebieden, van overlappingszones of ‘zwakke grenzen’, waardoor de momenten van herkenning en confrontatie, dus van identiteit en identificatie in het stedelijke leven uitblijven. De anonimiteit, die eerst de voorwaarde was voor zulke herkenningsmomenten, groeit nu uit tot een amorfe, bedreigende vreemdheid, waartegen de stedeling zich dient te wapenen” (Boomkens 1998, 412).

De notie van “zwakke grenzen” is ook bij uitstek van toepassing op de overstapplaatsen die Maarten Hajer als “heterotopia’s” aanduidt. Hajer gaat uit van de verwachting dat er in de toekomst sprake zal zijn van “multimobiliteit”, waarbij vaker dan nu al het geval is van mobiliteitsdrager gewisseld zal worden. Hierdoor krijgt het overstappen een bijzondere betekenis, waarvan Hajer de mogelijke cultuurpolitieke dimensie probeert te verkennen. Daarbij is de aandacht gericht op de kans die hier ligt om het publieke domein nieuw leven in te blazen: de nieuwe overstapplaatsen moeten niet uitsluitend aan de hand van functionele criteria worden ingericht maar zouden tot zelfstandige culturele plekken moeten kunnen uitgroeien. Het gaat hierbij om plekken als stations, transferpunten van trein, metro, bus en de parkeerplaatsen voor *carpoolers* en *carsharers*.

Het overstappen zou betekenisvolle ervaringen mogelijk moeten maken en de basis moeten worden van gemeenschappelijk ruimtegebruik. Het concept van heterotopia’s gaat van de ene kant uit van “overlappend” of multifunctioneel - economisch, cultureel en recreatief - gebruik

van de ruimte. Het gaat van de andere kant uit van multicultureel gebruik dat gekenmerkt wordt door een grote veelheid en verscheidenheid van mensen, levensstijlen en activiteiten.

Als zelfstandige culturele plaatsen waar het publieke domein opnieuw de ruimte krijgt, kunnen heterotopia's dienen als remedie tegen de maatschappelijke kwalen die uit de "enclavecultuur" voortvloeien. De monoculturele enclaves, stelt Hajer, komen tot op zekere hoogte tegemoet aan de legitieme behoefte van mensen om zich af te zonderen. Om echter culturele eenkennigheid te vermijden, moeten deze enclaves door heterotopia's worden ontsloten. "Heterotopia's worden hier ingezet als tegenbeeld voor de ontwikkeling van Nederland tot een archipel van met de auto bereikbare maar afgeschermd 'privatopia's'. Heterotopia's maken het mogelijk om Nederland te ontwikkelen als een Europese regio van op elkaar betrokken sferen waarin burgers met onderling verschillende levensstijlen en culturele achtergronden daadwerkelijk de belangrijkste infrastructuur van het land gemeenschappelijk gebruiken" (Hajer 1997, 71).

Het gaat bij de overgangsgebieden van Boomkens en de overstapplaatsen van Hajer dus om overlappend ruimtegebruik of - zoals dat in beleidsjargon heet - om "meervoudig ruimtegebruik". Dat kan door verschillende activiteiten in een ruimte te concentreren, naast elkaar (synchronisch) of na elkaar (diachronisch), het kan ook door stapeling, bijvoorbeeld door overkluizing of ondertunneling. Veel genoemde motieven voor meervoudig ruimtegebruik zijn het opheffen van ruimteschaarste, het verminderen van energiegebruik (door verlaging van de vervoersnoodzaak) en het tegengaan van de saaiheid en lelijkheid die onlosmakelijk met monofunctioneel ruimtegebruik verbonden lijken te zijn (zie RMNO and Habiform 2000, 4).

Wat in deze opsomming ontbreekt is wat Van der Wouden (2002) als "culturele opgave" heeft aangeduid. Meervoudig ruimtegebruik kan worden ingezet om meer recht te doen aan de heterogeniteit van het stedelijke leven, de sociale gelaagdheid en culturele diversiteit van de stadsbewoners. Deze opgave klinkt ook door in de Vijfde Nota waarin over meervoudig ruimtegebruik wordt opgemerkt: "Het vergroot de mogelijkheden om de vitaliteit en de kwaliteit van de steden te vergroten, en in de steden woningen en voorzieningen te bouwen in diverse dichtheden en voor verschillende bevolkingsgroepen" (VROM 2001, 125).

Tot slot

Op de terreinen van ruimtelijke ordening en volkshuisvesting staat de overheid steeds weer voor de moeilijke opgave het juiste midden te vinden tussen ruimtelijke diversiteit en sociale rechtvaardigheid. Segregatie van bevolkingsgroepen en de hiermee gepaard gaande sociale onrechtvaardigheid zijn even onwenselijk als ruimtelijke homogeniteit en de nivellering van culturele verschillen. Walzers notie van complexe gelijkheid kan behulpzaam zijn bij het vinden van een goede balans. Zonevorming in subculturele scènes en besloten woongemeenschappen kan met deze notie verdedigd worden, mits gecompenseerd door een beleid gericht op 'zwakke grenzen'.

Literatuur

Blakely, E. and M. Snyder (1997). *Fortress America*. Washington D.C., Brookings Institution Press.

Boomkens, R. (1998). *Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. Rotterdam, NAI Uitgevers.

Boomkens, R., B. v. Delden, et al., Eds. (1997). *Stad zonder horizon. Stadspolitiek en stedelijke ontwikkeling in Nederland*. Amsterdam, Van Gennep.

Burgers, J. (1999). Stedelijke landschappen. Over de openbare ruimte in de postindustriële stad. *De stad op straat. De openbare ruimte in perspectief*. R. v. d. Wouden. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau. **27**: 127-149.

Burgers, J. (2002). *De gefragmenteerde stad*. Amsterdam, Boom.

Davis, M. (1990). *City of Quartz: Excavating the Future of Los Angeles*. London, Verso.

Davis, M. (1992). *Beyond Blade Runner - The Ecology of Fear*. New Jersey: Open Magazine Pamphlet Series (Pamphlet 23).

Gastelaars, R. v. E. (1998). "Parochialisering van de stedelijke openbare ruimte." *Vitale stad* **1**(6).

Hajer, M. (1997). Heterotopia's. Overstappen als cultuurpolitieke uitdaging. *Land in zicht! Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting*. M. Hajer and F. Halsema. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/ Bert Bakker: 67-83.

Hajer, M. and F. Halsema, Eds. (1997). *Land in zicht! Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting*. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/ Bert Bakker.

Keulartz, J. (1998). "Stad en land: een achterhaalde tegenstelling?" *K&M, tijdschrift voor empirische filosofie* **22**(1): 6-24.

Kloosterman, R. (1997). Face 2 Face. *Land in zicht! Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting*. M. Hajer and F. Halsema. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/ Bert Bakker.

Lofland, L. (1998). *The Public Realm*. New York: Walter de Gruyter.

Maffesoli, M. (1996). *The Time of the Tribes. The Decline of Individualism in Mass Society*. London, Sage.

Metz, T. (2002). *Pret! Leisure en landschap*. Rotterdam, NAI Uitgevers.

RMNO and Habiform (2000). *Nova Cura. Over meervoudig ruimtegebruik*. Utrecht, Uitgeverij Lemma BV.

Schendelen, M. v. (1997). *Natuur en ruimtelijke ordening in Nederland*. Rotterdam, NAI Uitgevers.

Sennett, R. (1991). *The Conscience of the Eye. The Design and Social Life of Cities*. New York, Alfred A. Knopf.

Teisman, G. (2000). Ruimtelijk procesmanagement en meervoudig ruimtegebruik. *Nova Cura. Over meervoudig ruimtegebruik*. RMNO and Habiform. Utrecht, Uitgeverij Lemma BV: 85-102.

Verweij, A. O., E. J. Latuheru, et al. (2000). *Jaarboek 1999 Grotestedenbeleid*. Assen, Van Gorcum.

VROM, M. v. (2001). *Ruimte maken, ruimte delen. Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening 2000/2020*. Den Haag, Rijksplanologische Dienst.

Walzer, M. (1983). *Spheres of Justice. In Defense of Pluralism and Equality*, New York, Basic Books.

Webster, C. (2001). "Gated Cities of To-morrow." *Town Planning Review* **72**(2): 149-169.

Wouden, R. v. d. (1999a). Gestalten van stedelijkheid. Een verkenning van veranderingen in de openbare ruimte. *De stad op straat. De openbare ruimte in perspectief*. R. v. d. Wouden. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau. **27**: 1-37.

Wouden, R. v. d. (1999b). De ruimte van de burger. *De stad op straat. De openbare ruimte in perspectief*. R. v. d. Wouden. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau. **27**: 105-127.

Wouden, R. v. d. (2002). "Meervoudig ruimtegebruik als culturele opgave." *Nova Terra* **2**(2): 35-39.